

**Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması
Mir Cəlal Paşayevin tədqiqatında**

Nüşabə Araslı

AMEA-nın müxbir üzvü

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: nushabe.arasli@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/ngalmanac.2026.5.5>

Annotasiya. Çoxcəhətli yaradıcılığa malik görkəmli ədib, ədəbiyyatşünas alim, pedaqoq, professor Mir Cəlal Paşayevin Nizami əsərlərinin tədqiqi ilə bağlı məhsuldar fəaliyyətində “Yeddi gözəl” poemasının fərdi dəyərləndirilməsi müasir ədəbiyyatşünaslığın aktual məsələlərindəndir. Bu baxımdan, hazırkı məqalədə ədibin Azərbaycan xalqının dahi sənətkarı, mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvi irsinin tərcüməsi, tədqiqi və təbliği sahəsindəki mühüm xidmətlərindən bəhs olunur.

Mir Cəlal Paşayevin tədqiqatlarında dahi şairin dərin məzmun, orijinal bədii quruluş və kompozisiya baxımından özünəqədərki məsnəvilərdən seçilən bu poemasının fərqli cizgilərinin üzə çıxarılması, obrazlar aləminin zənginliyi, süjet-kompozisiya uyurluğu, təbiət təsvirlərinin ictimai baxımdan mənalandırılması üzərində ətraflı dayanılır, eyni zamanda ədəbiyyatşünas alimin ustad sənətkarın rəmzi-simvolik ifadələrə müraciətləri, bir çox həyatı-ictimai, əxlaq-etik düşüncələri dolayısıyla, örtülü şəkildə obrazlı ifadə və simvollarla təqdim etməsi haqqında elmi-nəzəri qənaətləri gözdən keçirilir.

Məqalədə Mir Cəlal Paşayevin Nizami irsinin öyrənilməsi və təbliği sahəsindəki xidmətlərinin mühüm bir hissəsini şairin əsərlərinin geniş oxucu kütləsinə ana dilində nəslrlə çatdırılmasının təşkil etdiyi göstərilir. Ötən əsrin 30-cu illərinin sonu və 40-cı illərinin başlanğıcında Mir Cəlal müəllimin daha çox diqqət yetirdiyi “Yeddi gözəl” əsərinin nəslrlə Azərbaycan dilinə təbdil edilərək nəşr olunmasının Nizamisevərlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq sonrakı illərdə Nizami əsərlərinin mənsur tərcümələrinin ərsəyə gəlməsində də əsas zəmin təşkil etdiyi nəzərə çatdırılır.

Mir Cəlal müəllimin Nizami poemalarında yer alan fəlsəfi-didaktik səciyyəli süjetlər əsasında yazdığı “Fıtnə”, “Xeyir və Şər”, “İki rəssam”, “İlin fəsilləri”, “Kərpickəsən qoca” başlıqlı hekayələrinin gənc nəslin Nizami yaradıcılığı ilə daha yaxından tanış olmasına və dahi şairin sənətinin dərkinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi bildirilir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Yeddi gözəl”, Mir Cəlal Paşayev, klassik irs, bədii tərcümə

**Nizami Ganjavi's poem "Seven beauties"
in the research of Mir Jalal Pashayev**

Nushaba Arasli

Corresponding Member of ANAS

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: nushabe.arasli@gmail.com

Abstract. An individual assessment of the poem "Seven Beauties" in the productive activity of the research of Mir Jalal Pashayev, prominent writer with a multifaceted creativity, literary critic, pedagogue and professor relating to Nizami Ganjavi's works is one of the current issues of modern literary criticism. In this article is dealt with the important services of the writer in the field of translate, research and preaching of the heritage of Nizami Ganjavi, great master and poet of Azerbaijani people.

The poem of the great writer stands out from the previous masnavis, in terms of its deep content, original artistic structure and composition; and in Mir Jalal Pashayev's researches is dealt with the different aspects of this work, the richness of the images, plot-composition compatibility, interpretation of nature's depictions from a social perspective, at the same time is reviewed literary critic's scientific and theoretical conclusions on the presentation of master craftsman's appeals to symbolic expressions, many vital-social, moral-ethical thoughts confidentially with figurative expressions and symbols.

In the article it is shown that the transmission of the poet's works to a wide readership by prose in the native language constitute a significant part of Mir Jalal Pashayev's services in the field of studying and promoting Nizami's heritage. In the late 1930s and early 1940s Mir Jalal Pashayev conformed the work "Seven Beauties" he paid more attention to, by prose to Azerbaijani language and published; and this was received with sympathy by Nizami's readers and formed the basis for the creation of prose translations of Nizami's works in later years.

Mir Jalal Pashayev wrote the works such as "Fitne", "Good and Evil", "Two Painters", "Seasons of the Year", "Bricklayer Old Man" based on philosophical-didactic plots found in the poems of Nizami Ganjavi and it is stated that these studies have had a significant impact on introducing the younger generation to Nizami's creativity and helping them understand the art of the genius poet.

Keywords: Nizami Ganjavi, "Seven Beauties", Mir Jalal Pashayev, classical heritage, literary translation

Giriş / Introduction

XX əsr Azərbaycan bədii nəsrinin ən qüdrətli nümayəndələrindən olan Mir Cəlal Paşayev (1908-1978) ədəbi-ictimai fikir tariximizdə həm də klassik irsin kamil bilicisi, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Cəlil Məmməd-quluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid və digər görkəmli ədəbi simaların yorulmaz araşdırıcısı, bədii dilimiz, klassik nəsr və Azərbaycan realist ədəbiyyatı haqqında mötəbər tədqiqatçı sözünü demiş nüfuzlu alim kimi tanınmaqdadır.

Keçən əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın dahi mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinin keçmiş sovet məkanında təntənəli şəkildə bayram edilməsi ilə bağlı hazırlıq işləri aparılan ərəfədə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının Nizami irsinin öyrənilməsi, nəşri və təbliği sahəsindəki mühüm nailiyyətlərlə səciyyələnən əlamətdar mərhələsində çoxcəhətli fəaliyyəti ilə seçilən məhsuldar alimlər sırasında Mir Cəlal Paşayevin adı həmişə xüsusi sayğı ilə anılır.

Müstəsna fəhm və qeyri-adi istedad sahibi olan görkəmli alim mükəmməl yazıçılıq səriştəsi ilə yanaşı, klassik irsə, ərəb, fars dillərinə dərinlən bələdliyi, Şərq xalqları ədəbiyyatı, söz sənətinin elmi-nəzəri məsələləri, klassik Şərq poetikasının ənənəvi kateqoriyaları və estetik incəlikləri ilə bağlı ensiklopedik məlumatı sayəsində Nizami sənətinin ədəbiyyatşünaslıqda bir çox tam aydınlaşdırılmamış, yaxud tədqiqatdan tamamilə kənarda qalmış problemlərini ilk dəfə olaraq müfəssəl təhlilə cəlb edərək sonrakı orijinal elmi araşdırmaların ərsəyə gəlməsi üçün də zəmin hazırlamışdır.

Alimin “Nizaminin müsbət surətləri haqqında”, “Yeddi gözəl”dəki hekayələr haqqında”, “Məhəbbət dastanı”, “Əsrlərdən gələn dostluq səsi”, “Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi” (M.Əlizadə ilə birlikdə), “Nizami və Füzuli şeirində bəzi müqayisələr” və başqa məqalələrində dövrün nizamişünaslığında şairin həyatı və bədii irsi ilə bağlı mühüm problemlər ədəbi-nəzəri müstəvidə ətraflı tədqiqini tapmışdır.

Əsas hissə / Main part

Mir Cəlal Paşayevin “Yeddi gözəl”i fərdi dəyərləndirmələri

Nizami sənəti Mir Cəlal Paşayevi, demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu məşğul etmiş, yazıçı-alim özünün bu sahədəki davamlı elmi-ədəbi fəaliyyəti və Azərbaycan nizamişünaslığının inkişaf edərək zənginləşməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Onu da qeyd edək ki, Mir Cəlal Paşayevin Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi və təbliği sahəsindəki unudulmaz xidmətlərindən söz açarkən, ilk növbədə, şairin “Yeddi gözəl” poeması yada düşür. Dahi söz ustasının ömrünün

yetkin çağında qələmə aldığı, dərin ibrətamiz mənası, düşündürücü məzmunu, orijinal kompozisiyası və poetik siqləti ilə erkən orta əsrlər ictimai-bədii fikir tariximizdə yeni bir mərhələ təşkil edən bu məsnəvisi obrazlar aləminin rəngarəngliyi ilə də seçilir.

Alimin hələ 1939-cu ildə yazdığı “Nizaminin müsbət surətləri haqqında (“Yeddi gözəl”)” adlı məqaləsində əsərin baş qəhrəmanı Bəhram şah, onun kənizi Fitnə, qarşılaşdığı çoban, Yəmən hökmdarı Neman şah, memar Simnar, eləcə də nağıl qəhrəmanları Xeyirlə Şər, Səqlab gözəli, onunla evlənmək istəyən gənc şahzadə və ona kömək edən müdrik qoca, Bışr, Məlixə və başqa obrazlar poemanın məzmunu fonunda müfəssəl təhlilə cəlb olunur. Məqalədə müəllif mövzunun Firdovsi “Şahnamə”sindəki əksindən də söz açır, baş qəhrəman Bəhramı Firdovsi əsərindəki prototipi ilə müqayisədə səciyyələndirilir. Hər iki əsərdə təsvir olunan əhvalatların Nizami tərəfindən köklü fərqlərlə təqdim edildiyi göstərilir. “Şahnamə”də ov zamanı Bəhram onun ovçuluq məharətinə göz yumub şahı “Əhrimən” adlandıran sevimli kənizi Azadəni atının ayaqları altında həlak edir. Nizami qəhrəmanı isə şahın ovçuluq hünərini vərdiş hesab edən Fitnənin ölümünə fərman versə də, kənizi özü cəzalandırmır. Şair, sələfindən fərqli olaraq, bu əhvalatı öz əsərində uğurlu sonluqla başa çatdırır. Bəhram şahın kəniz qarşısında mənəvi məğlubiyyətini və günahını etiraf edərək, ondan üzr istədiyini göstərir.

Bəhram Guru Nizaminin ən mürəkkəb və mükəmməl işlənmiş obrazlarından olduğunu qeyd edən məqalə müəllifi tədqiqatında onun təkcə bir hökmdar kimi deyil, eyni zamanda yüksək zövqlü, həyatsevər, təbii gözəllikləri qiymətləndirməyi bacaran, özünün elmi, hünəri ilə hamının rəğbətini qazanan, incəsənəti, musiqini sevən həssas qəlbli bir insan kimi də təqdim edir. Məqalədə aparılan müqayisələr Nizaminin Bəhramının ümumiləşdirilmiş bədii obraz olduğunu müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Onun keçdiyi keşməkeşli həyat yolu da bir şahın tərcümeyi-halı olmayıb, Mir Cəlal müəllimin öz sözləri ilə desək, böyük şairin yaratdığı *“ictimai məzmunlu xarakterlərlə zəngin bədii süjet”* kimi mənalandırılır [9, s.50].

Mir Cəlal müəllim məqalədə Nizaminin Bəhramını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən şairin xalqa, əməksevər insanlara olan qayğısı üzərində xüsusi dayanır. Bəhramın əsərdə qarşılaşdığı çobanla olan əhvalatını oxucuya xatırladaraq uzun macərə və mübarizələrdən sonra onun təcrübəli qoca çobanın sərgüzəştindən həyat dərsi almasına diqqəti cəlb edən müəllif bunu dahi şairin ictimai ideali olaraq dəyərləndirir. Alim-yazıçı müdrik çoban, dünyagörmüş təcrübəli qoca və başqa xalq nümayəndələrinin, nağıl qəhrəmanlarının rəngarəng maraqlı obrazlarının şair amalının ifadəçiləri olması qənaətinə gələrək, “Yeddi gözəl”də hərtərəfli işlənmiş obrazların eyni zamanda dahi şairin süjet qurmaq, xarakter yaratmaq məharətinin əyani göstəriciləri olduğunu bildirir. Obrazlar sisteminin zənginliyi ilə seçilən əsərin müsbət qəhrəmanları

sırasında Bəhram obrazı ilə bağlı düşüncələrini yekunlaşdıraraq: *“Nizami ilhamında bir qüvvə var: O, obrazını müəyyən əsas bir hiss ilə səciyyələndirir. Bu hissi elə qüvvətli verir ki, oxucunun heç vaxt yadından çıxmır. Məsələn, Məcnun adı gəldimi, nəzərimizdə aşiq, Bəhramın adı gəldimi, nəzərimizdə hökmdar canlanır”* – deyir və bunu Nizami qələminin qüdrəti ilə izah edir [4, s.38].

Mir Cəlal müəllim haqlı olaraq bildirir ki, Nizami məsnəvilərində, o sıradan *“Yeddi gözəl”*də yer alan obrazlar, *“bütün mürəkkəbliyi, insan mənəviyyatının bütün ziddiyyətləri ilə seçilərək, həm ümumiləşdirmə, həm də fərdi xüsusiyyətləri etibarilə bitkin və təkrarolunmazdır”* [4, s.38].

Nizaminin *“Yeddi gözəl”* əsərindəki müsbət surətlərin tədqiqinə həsr olunmuş bu məqalədə dahi şairin obrazlarının təhlili əksər hallarda Nizaminin ümumi yaradıcılığı kontekstində aparılır. Məsnəvinin müsbət obrazları ilə yanaşı, mənfi qəhrəmanları da tədqiqatdan kənarda qalmır. Müəllif dahi sənətkarın obraz yaratmaq məharətindən də bəhs açaraq, problemin əhatəli şəkildə həllinə müvəffəq olur.

Mir Cəlal Paşayevin *“Yeddi gözəl”*lə bağlı Azərbaycan sovet nizamişünaslığının ilk mərhələsinə yenilik gətirən nəzəri görüşləri özünün uğurlu davamını alimin *“Yeddi gözəl”*dəki hekayələr haqqında” məqaləsində tapmışdır. Bu məqalə, adından da məlum olduğu kimi, Bəhramın məşhur memar Simnarın inşa etdiyi Xəvərnəq sarayında şəkillərini görüb aşiq olduğu yeddi şahzadə gözəlin şaha söylədikləri hekayələrin təhlilinə həsr olunur.

Müəllif yeddi ölkədən gətirilmiş şahzadə qızların müxtəlif məxəzlərdən alınmış və folklorla bağlı olan hekayələrinin hər birinin ayrı-ayrılıqda saray aləmi, həyat, kainat, xalq məişəti, əxlaq normaları, insan taleyi ilə bağlı olub *“sadə adamları, canlı insanın özünü və psixologiyasını, onun geniş sirli dünyada necə çaşıb qaldığını”* əks etdirdiyini göstərir. Məqalədə daha çox bədii təxəyyül məhsulu olan nağıllara məxsus əfsanəvi ruhu ilə seçilən hekayələrin eyni zamanda real həyatı zəminlə bağlılığı və əxlaqi-mənəvi dəyərləri təlqin edən əhvalatları əhatə etdiyi nəzərə çatdırılır.

Tədqiqatda Nizami poemasının quruluşu, orijinal kompozisiyası və başqa poetik özünəməxsusluqlarının əsərin bədii qayəsi ilə uyğunluğuna da diqqət yetirilir. *“Yeddi gözəl”*dəki rəqəm və rənglərin rəmzi-simvolik mahiyyəti ilk dəfə müfəssəl təhlildən keçirilir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Mir Cəlal Paşayevin klassik şeirimizin inkişaf yolunu araşdıran digər elmi yazılarında olduğu kimi, Nizami Gəncəvi sənətinə həsr olunan tədqiqatlarında da tez-tez Şərq poetikasının ənənəvi vasitələrinin təzahür özünəməxsusluqları barədə də orijinal elmi qənaətləri ilə qarşılaşırıq.

Məlumdur ki, Nizaminin bədii sözün rəngarəng mənə çalarları və rəmzi-simvolik fikir yükündən ustalıqla faydalanması *“Yeddi gözəl”* əsərində daha

vüsətli olub, əhatəliliyi və çoxcəhətliliyi ilə seçilir. Təsadüfi deyildir ki, ədəbiyyatşünaslıqda “Yeddi gözəl”dəki yeddi iqlim şahının qızları haqlı olaraq “*dünyanın ləzzət, eyş-işrət, keyf və əyləncə simvolu kimi*” dəyərləndirilir [1, s.11].

Dahi sənətkar özünün ictimai-bədii ideallarını çox vaxt üstüörtülü şəkildə təqdim edir. Poetik amal birbaşa olduğu kimi, rəmzi ifadə və bədii simvollarla da oxucuya çatdırılır. Şair özü əsərində bunu ayrıca qeyd edərək, yüksək humanist düşüncələrini əlvan poetik nəqşlərlə ifadə etdiyini belə bildirir:

*Hər çe dər nəzme-u ze nik o bədəst,
Həme rəmz o eşarete-xerədəst.
Hər yek əfsaneyi-codaqane,
Xaneye-gənc şod, nə əfsane.
...Təngçeşmane-məniyəm həstənd,
Ke rox az çeşme-təng bər bəstənd.
Hər ərusi ço gənce-sərbəste
Zire-zolfəş kelide-zər bəste.
Hər ke in kan qoşad zər yabəd,
Bəlke dor yabəd an ke, dər yabəd. [10, s.853]*

(Onun nəzmində yaxşıdan, pisdən nə varsa, hamısı rəmz və ağılın əlamətidir. Hər əfsanə ayrılıqda xəzinə məkanıdır, əfsanə deyil. Dar (badam) gözlü mənə gözəllərim var ki, dar (pis) gözlərdən (qorunmaq üçün) üzlərini bağlamışlar. Hər gəlin başı bağlı bir xəzinə kimidir, saçının altına qızıl açar bağlamışdır. Hər kim bu mədəni açsa, qızıl tapar, hər kim bu qapını açsa, inci tapar.)

Göründüyü kimi, “Yeddi gözəl”in “Kitabın sonu və Əlaəddin Körpə Arslana xeyir-dua” başlıqlı fəslində şair əsərinin məziyyətlərindən söz açarkən şeirində pis-yaxşı nə varsa, hamısının ağılın rəmz və işarəsi olduğunu qeyd edir, hər əfsanəni gizli bir xəzinə kimi dəyərləndirir. Əsərinin gizli mənə və məzmun incəliklərini saçları altına qızıl açar bağlamış gəlinlərə bənzədərək, fərdi təxəyyülünün məhsulunu ortaya qoyur. Bu mədəni açan bilən orada qızıl tapacağını, o qapını tapanın, eyni zamanda gizli mənaları dərk edə bilən dürüst əldə edəcəyini bildirir.

Nizami sənətinə xas olan bu məziyyət tədqiqatdan tamamilə kənarda qalmasa da, ilk dəfə “Yeddi gözəl”in ardıcıl və həssas araşdırıcısı Mir Cəlal Paşayev tərəfindən əsaslı tədqiq olunaraq, alimin “Yeddi gözəl”dəki hekayələr haqqında” məqaləsində həyatı-fəlsəfi şərhini tapmışdır. Məqalədə əsərin əsas fikri-poetik özünəməxsusluqları və kompozisiya-struktur orijinallığını şərtləndirən və yeddi şahzadə xanımın Bəhramı əyləndirməklə yanaşı, düşünməyə vadar edən hekayələrini tədqiq edən müəllif Nizami irsinin, əsərin, əsasən,

insan, həyat, kainat və yaradılış haqqındakı fəlsəfi-etik görüşlərini diqqət mərkəzinə çəkməklə də nizamişünaslığın yeni istiqamətlərinin əsasını qoyur.

“Yeddi gözəl”dəki hekayələrdən birincisi şənbə günü Bəhrəmin qara qəsrdə Hind padşahının qızından dinlədiyi hekayədəki sirli şəhərdən (Şəhri-mədhuşan)¹ və oradakı qara geyimli insanlardan bəhs olunur. İlk növbədə bu sirli və qara paltarlı adamların harada olduğunu, onların kimliyini müəyyənləşdirməyə çalışan müəllif hekayədə təsvir olunan əhvalatların sadəcə bir əfsanə və ya nağıl olmadığını qeyd edir və “Şəhri-mədhuşan” (“Heyranlar şəhəri”) adlandırılan bu məkanın və oranın sakinlərinin geydiyi qara paltarların simvolik mənə daşdığını bildirir. Şəhərin – dünyanı, qara geyimlilərin – insanları, qara paltarların isə onları əhatə edən və bir çox cəhətdən dərk edilməyən həyat və kainat hadisələrini təmsil etdiklərini yazır. Hind şahzadəsinin söylədiyi hekayədə insanın kainatı, təbiəti və mühiti dərk etmək istəyi, bu yolda əzab-əziyyətlərə qatlaşmaqlarına baxmayaraq, nəfsindən əl çəkmədiyi vurğulanaraq, hekayənin başlıca ideyası kimi mənalandırır: “Onları əhatə edən kainatı, təbiəti, mühiti dərk etmək, zehni məşğul edən bütün suallara inandırıcı, əqləuyar bir cavab tapmaq – bu hekayədəki adamların başlıca arzusudur. Bizim fikrimizcə, hekayənin də qiyməti bundadır” [2, s.67].

Məqalədə ikinci iqlim padşahının qızı sarı geyimli gözəlin söylədiyi “Kəniz satan padşahın nağılı” da müəllif tərəfindən ətraflı şərh olunur. Özünə layiq nəcib xasiyyətli bir qadına təsadüf etmədiyi üçün evlənməyən, “kəniz satan” ləqəbi ilə məşhurlaşan şahdan, onun sevimli kənizindən, sarayında yaşayan, şair tərəfindən bədxahlıq timsalı kimi səciyyələndirilən qoca qarıdan bəhs edən tədqiqatçı bu hekayədə qəhrəmanın dili ilə söylənilən “Süleyman şah və Bilqeyis” əhvalatının da rəmzi mahiyyətinə toxunur. Onların yeni doğulmuş uşaqlarının şikəst olmasının səbəbini valideynlərinin pis əməllərində görəndə müəllif onların öz günahlarını dərk edib, acgözlük, hiylə, xəyanətə meyil kimi sifətlərdən əl çəkməsindən sonra körpənin sağlamlığını dahi şairin ailə məhəbbətini yüksək qiymətləndirməsi ilə izah edir. Mir Cəlal müəllim əhvalatın belə cərəyan etməsini düz ilqar, qarşılıqlı sədaqət və səmimiyyətin ailəyə mehribançılıq gətirməklə yanaşı, onun gələcəyinə də təsir göstərməsi, gənc nəslin sağlam və nikbin ruhda böyüməsində əhəmiyyət daşımasının təsdiqi kimi mənalandırır. Alim Nizaminin bu əsərinin kompozisiya və poetik quruluşuna diqqəti çəkərək, bununla bağlı maraqlı mülahizələr söyləyir. Tədqiqatçı “Yeddi gözəl”də əhvalatların şaxələnməsini əsərin başlıca xarakterik xüsusiyyəti kimi qiymətləndirir, gah həyatdan, gah tarixdən, gah da əfsanə və rəvayətlərdən qidalanan belə budaq hekayələrin təsəvvür dağınıqlığına deyil, hadisə və duyğuların genişliyi və zənginliyinə səbəb olduğunu, əsas süjetin daha aydın, bədii və cəlbedici təqdimi ilə nəticələndiyini qeyd edir.

¹ Hərfi tərcüməsi “Huşsuzlar şəhəri”dir, məqalədə “Heyranlar şəhəri” kimi tərcümə olunur.

Mir Cəlal müəllim sözügedən məqaləsində istər baş, istərsə də epizodik obrazlar və onlarla bağlı əhvalatlara müəllif münasibətini bildirən haşiyə beytləri diqqətlə gözdən keçirmiş, əsas süjet xətti ilə yanaşı, hekayə qəhrəmanlarına aid çeşidli motivləri də diqqətdən təhlilə cəlb etməklə əsərdə yer alan hekayələrin məzmunca olduğu kimi, ideya-estetik dəyəri baxımdan da uğurlu şərhini verməyə nail olmuşdur.

Məqalədə geniş şərhini tapan maraqlı hekayələrdən biri də qırmızı qəsrdə yaşayan Səqlab şahzadəsinin özünün gözəlliyi ilə yanaşı, ağılı, tədbiri və elmi ilə seçilən cəsarətli bir səqlab qızı haqqında söylədiyi hekayədir. Şəklini özü üçün tikdirdiyi sehrli qalanın divarına vurduran bu qız qalaya yol tapan və suallarına doğru cavab verərək, şərtlərini yerinə yetirə bilən bir gəncə ərə gedəcəyini bildirir. Qızın gözəlliyinə vurulan bir çox cavan onun məhəbbətini qazanmaq fikrinə düşür, ancaq sehrli qalanın sirlərini tapa bilmədikləri üçün arzularına çatmadan həlak olurlar. Nəhayət, şəhərə yenidən gəlmiş bir şahzadə gənc insanlardan uzaq xəlvət bir mağarada yaşayan müdrik qocanın yanında bir müddət dərs alandan sonra öz zəkası, bilik, cəsarət və iradəsi, eləcə də el xeyir-duası sayəsində qalanın sirlərini açmağı bacarır və Səqlab gözəlinin şərtlərinə əməl edərək istəyinə çatır.

Müəllif hekayədəki tilsimin sındırılmasının əfsanə və sehrbazlıqlarla deyil, real həqiqi münasibətlərin köməyi ilə gerçəkləşdiyini xüsusi vurğulayır. Alimin fikrincə, sehrli tilsimi qıran igid yalnız eşq yolunda öz arzularının ardınca getmir, həm də xalqın səadətini düşünür. Məqalədə həmin gəncə qədər bu yolda çalışanların şəxsi istəkləri uğrunda və gözəl qızın məhəbbətini qazanmaq arzusu ilə mübarizə apardıkları, elə bu səbəbdən də uğursuzluğa düşər olduqlarını bildirir. Əyninə cəsarət və qələbə rəmzi olan qırmızı paltar geyinən igid isə təkcə cəngavərlik həvəsi ilə deyil, xalqa olan dərin rəğbəti, insanlara məhəbbəti ilə hamının diqqətini cəlb edir, bir çox günahsız gəncin qanına bəis olan böyük bir bəlanı aradan götürmək kimi ali amal yolunda mübarizə apardığı üçün zəfər qazanır.

Bütün bunlar Nizaminin bəhs etdiyimiz məsnəvisinin tədqiqi sahəsində əldə olunmuş mühüm nailiyyətlər idi ki, bunun başqa maraqlı nümunəsini Bəhrəmin səndəl rəngli qəsrə Çin şahzadəsindən eşitdiyi “Xeyir və Şər” hekayəsinin şərhində görürük.

Nizaminin bədii fikir tarixinə gətirdiyi yüksək bəşəri idealların bir çoxunun rüşeym halında əksini tapdığı bu hekayədə xeyirxahlıqla bədxahlıq, səadətlə fəlakət, pislə yaxşı, ölümle həyat kimi bir-birinə zidd anlayışların əbədi mübarizəsini xatırladan müəllif hekayə qəhrəmanlarının timsalında şairin insan, dünya, kainat haqqında fəlsəfi görüşlərini daha dərinlən təhlil edir. Xeyirin saf ürəkli, insanpərvər, xeyirxah, Şərin isə xəbis, bədnəyyət, mərdimazar və alçaq bir adam olduğunu qeyd edir. Təbiətə bir-birinin əksi olan bu insanların Nizami tərəfindən yol yoldaşı edilməsinin təsadüfi olmadığını diqqətə çatdıran

müəllif onların uydurma, xəyali deyil, həqiqət olduğunu, bir-biri ilə əlaqə saxladıklarını və heç zaman barışa bilməyəcəklərini, daim bir-biri ilə mübarizə aparacaqlarını ön plana çəkir.

Məqalə müəllifinə görə, iki fərqli və qismən mücərrəd qüvvələr olan Xeyir və Şər hekayədə konkret insan simasında verilmişdir. Nizami xeyri hər zaman qalib və xoşbəxt bir qüvvə kimi təsvir etmir, Xeyrin səadətini “hökmi-əzələ” bağlamır. Mir Cəlal müəllim səadət timsalı olan Xeyrin fəlakətə düşər ola biləcəyini açıqlarkən həyatda səadətin öz-özünə gəlib insanları tapmadığını, özlərini şər qüvvələrdən, pisliklərdən qorumağı bacaranların xeyirə, səadətə qovuşacağına inandığını bildirir. Məqalədə Şərin də, Xeyrin də əzəli qismət, qaçılmaz tale, qəzavü-qədər hökmü olmadığı, kürd qızı, onun ailəsi timsalında Xeyri qoruyan, yaşadan qüvvələrin mövcudluğuna diqqət çəkilir.

Mir Cəlal müəllim Nizaminin bu hekayədə ötürü də olsa, kənd həyatı və patriarxal cəmiyyətdə inkişaf etməkdə olan şəhər ticarəti arasındakı fərqi toxunduğunu söyləyir. Şairin təbiətin saf qoynunda yaşayan sadə zəhmət adamlarının – çobanların, maldarların səmimiyyətini, xeyirxahlığını rəğbət hissi ilə təqdim etdiyi göstərilir.

“Yeddi gözəl”dəki hekayələr haqqında” adlı məqalədə Bəhrəmin yaşıl qəsrə dinlədiyi “Bışr və Məlixə”nin sərgüzəştindən bəhs edən hekayə üzərində də dayanılır. Məzmununun qısa nəqlindən sonra hekayənin qəhrəmanları olan hər iki obrazın aqibətinin onların öz təbiətlərinə uyğun olduğu: bədxisli, pisniyyətli, lovğa Məlixənin öz bədxahlığının qurbanı olduğu, son dərəcə pəhrizkar, xeyirxah bir adam olan Bışrın öz arzusuna çatdığı bildirilir.

Məqalə poemadakı hekayələrin “həqiqi, həyatı və bəşəri duyğuları təmsil edən xeyirxah, xoşniyyət adamların üstünlüyü və qələbəsinin” tərənnümü ilə yekunlaşdırılır. Şər qüvvələrin təxribatçı fəaliyyətinin də həyatı gerçəklik olduğunu təsdiqləyən ulu şairin insanları ayıqlığa, qara qüvvələrdən qorunmağa, mübarizəyə çağırışı ilə tədqiqatını başa çatdırır.

Nizaminin söz sənətinin dərkində Mir Cəlalın tərcümələrinin yeri və əhəmiyyəti

Mir Cəlal Paşayevin Nizami irsinin öyrənilməsi və təbliği sahəsindəki çoxcəhətli xidmətlərinin mühüm bir hissəsini dahi sənətkarın ölməz əsərlərinin geniş oxucu kütləsinə ana dilində çatdırmaqla bağlı səmərəli fəaliyyəti təşkil edir. Azərbaycan sovet nizamişünaslığının ilkin mərhələsində Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi ilə bağlı görülmüş tədbirlərdə dahi şairin “Divan”ı və “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərin sətri tərcümələri böyük əhəmiyyət daşıyaraq, sonrakı illərdə poetik tərcümələrin meydana gəlməsində də əsas zəmin rolunu oynamışdır. Fars dilinə, klassik Şərq poetikasının incəliklərinə dərinlən bələd olan görkəmli yazıçı-alim Nizami poemalarında yer alan ibrətamiz hekayə və fəlsəfi-didaktik səciyyəli süjetlər əsasında “İki rəssam”, “Fitnə”, “Kərpickəsən”, “İlin fəsilləri”, “Xeyir və Şər” başlıqlı yığcam

hekayələri gənc oxuculara ana dilində təqdim etmişdir. Belə əxlaqi-tərbiyəvi hekayələr içərisində “Yeddi gözəl”dən alınmış “Xeyir və Şər” ilə “Fitnə”nin xüsusi yeri vardır və hər iki hekayə dəfələrlə nəşr olunaraq, geniş oxucu kütlələrinin dərin rəğbətini qazanmışdır.

Mir Cəlalın “Xəmsə”yə daxil olan əsərləri içərisində daha çox diqqət yetirdiyi “Yeddi gözəl” 1941-ci ildə onun tərəfindən nəslə dilimizə çevrilərək 1941-ci ildə [7] görkəmli nizamişünas alim Mikayıl Rzaquluzadənin redaktə və müqəddiməsi ilə nəşr olunmuşdur. Əsərin həm də ilk tədqiqatçılarından olan M.Rzaquluzadə müqəddimədə “tərcümə və təbdil” adlandırdığı bu əsəri ilk mühüm təcrübə kimi dəyərləndirərək bu təşəbbüsün əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir. Şairin bədii sənətkarlığı, duyğu və düşüncələrini ən geniş oxucu auditoriyasına təqdim etmək məqsədilə meydana gətirilən bu tərcümədə Nizami poemasının dini məzmunlu fəsilələrinin (ilahiyyat hissəsinin, ithaf bölmələrinin), əsas mətndə bəzi haşiyə beyt və bədii ricətlərin ixtisarı, yeri düşdükcə, ifadə xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsi barədə məlumat verilir. Orijinaldakı müqayisə, bənzətmə, metaforik ifadə, təzad və başqa bədii vasitələri mümkün olduğu dərəcədə saxlamağa çalışan mütərcimin əsərin ümumi üslub və koloritini qorumağa müvəffəq olduğu qeyd edilir.

“Yeddi gözəl”in bu “tərcümə-təbdil”inin sonrakı nəşrlərinə görkəmli ədəbiyyatşünas alim, akademik Nərgiz Paşayeva tərəfindən yazılan “Nəsrin poetik imkanları” başlıqlı müqəddimədə mənsur tərcümə haqqında daha ətraflı danışılır, Nizami əsərinin nisbətən yığcam kompozisiyada təqdim olunan və bədii təsir gücü ilə seçilən bu “təbdilinin” məzmunu və poetik siqləti elmi baxımdan dəyərləndirilir.

Müqəddimədə, ümumiyyətlə, nəslə tərcümənin quruluş orijinallığı, səciyyəvi cəhətləri, kompozisiya, təsvir olunan əhvalatların fəlsəfi yönümü, obrazların fəlsəfi-psixoloji səciyyəsi ilə, xüsusilə də elmi-fəlsəfi tutumlu bədii nümunələrin mənsur tərcümə variantlarının mətnin şərh baxımından malik olduğu imkanları ilə poetik tərcümədən seçildiyi göstərilir. Burada həmçinin “Yeddi gözəl”in 1938-ci ildən başlayaraq, müxtəlif illərdə Mir Cəlal Paşayev tərəfindən edilən mənsur tərcümələr haqqında məlumat verilir. Akademik Nərgiz Paşayeva Mir Cəlalın tərcüməsi ilə bağlı mülahizələrindən bəhs edərkən öz fərqli münasibəti, bəzi dəqiqləşdirmələri, ətraflı şərh və əlavələri ilə sələfinin elmi-nəzəri qənaətlərini bir daha tamamlayaraq yeni məlumatlarla zənginləşdirir.

Müqəddimədə mətnə edilən bəzi ixtisarlar, yeri düşdükcə üslubun sadələşdirilməsi, haşiyə beytlərin bəzilərinin tərcüməsiz qalması hallarının da özünü göstərməsi qeyd olunaraq bunların səbəbi aydınlaşdırılır, Nizamiyə xas olan poetik təhkiyənin obrazlılığı, rəngarəng poetik vasitələrin olduğu kimi saxlanılmasının tərcümənin keyfiyyətinə təsiri barədə danışılır.

Müqəddimə müəllifi təqdim olunan əsərin ibrətamiz məzmunu, yüksək bəşəri ideyası, həyati-fəlsəfi tutumu, dahi şairin söz sənətindəki misilsiz hünəri, eləcə də Nizami şeirinin özünəməxsusluğu haqqında oxucuda aydın təsəvvür yaratdığını yüksək dəyərləndirirək yazır: “Yeddi gözəl”in nəsr tərcüməsində Nizaminin ictimai-fəlsəfi müdrikliyi də, bədii sözdəki şahanəliyi də Mir Cəlal müəllimin böyük yazıçılıq istedadı və alimlik təcrübəsi sayəsində əsasən qorunub saxlanılmış, bu XII əsr yadigarı XX əsr vətəndaşına yüksək poetik səviyyədə təqdim edilmişdir [8, s.7].

Məlum olduğu kimi, Nizami əsərləri hələ ilkin orta əsrlərdən başlayaraq, türk xalqları tərəfindən dərin rəğbətlə qarşılanmış, nəzmlə olduğu kimi, nəslə də tərcümə edilərək geniş yayılmışdır. Mənbələr XVI əsrdə Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nin Üskublu Şəm’i tərəfindən nəslə türk dilinə tərcümə olunaraq şərh edildiyini bildirirlər. Topqapı muzeyi kitabxanasının türkcə əlyazmaları kataloqunun II cildində “Tərcümeyi-Xəmsəye-Nizami” başlıqlı 63 miniatürlü əlyazmasının olduğu barədə məlumat verilir. Burada Nizami “Xəmsə”sinin türk dilinə ilk mənsur tərcüməsi barədə qeydlər də yer alır. Nizaminin “Həft peykər” və “İskəndərnamə” əsərlərinin nəslə anonim tərcümələri də şairin əsərlərinin orta əsrlərdə türkcəyə mənzum və mənsur tərcümələri haqqındakı təsəvvürləri xeyli genişləndirir.

“Həft peykər”in 1872-ci ildən Əmin Yümni adlı mütərcim tərəfindən “Tərcümeyi-Həft peykər” başlığı altında edilmiş mənsur tərcüməsi olduğu məlumdur. Əsərin Azərbaycan dilinə nəslə çevrilmiş bu variantının özündən əvvəlki mənsur tərcümələrlə öləri müqayisəsi onlar arasındakı bəzi səsleşmələrin (məsələn, dini məzmunlu hissələr, ithaflar, bədii sözün tərifi, Nizaminin oğlu Məhəmmədə nəsihəti, məzmunun təqdimində yol verilən ixtisarlər, müəllif münasibətini bildirən haşiyə beytlərin bəzilərinin tərcümə olunmaması, üslubun sadələşdirilməsi və başqa tərcümə xüsusiyyətlərinin) mövcudluğunu üzə çıxarır. Bununla belə, tərcümənin özünəqədərki məlum, mənsur tərcümələrlə müqayisəli təhlilində mətndə bəzi ixtisar və artırmalara yol verilsə də, əlavə və tərcümədəki sərbəstliklərə baxmayaraq, nə təhkiyədə, nə də müəllif münasibətinin ifadəsində orijinaldan kənara çıxmadığı anlaşılır. Tərcümənin özəlliyi bir də Mir Cəlal müəllimin öz tərcüməsində Nizami poemasının Azərbaycan dilinə edilmiş poetik tərcümələrindən parçalara yer verməsində də özünü göstərir.

Mir Cəlal müəllimin tərcüməsi Bəhrəmin doğulması ilə başlaması baxımından “Yeddi gözəl”in əvvəlki mənsur tərcümələri və xalq yaradıcılığındakı əksinə yaxınlaşsa da, özünəqədərki türkcə nəsr variantlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu baxımdan, onu bu sahədə fərdi və yeni özəlliklərə malik bir tərcümə nümunəsi kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Mütərcim Nizami əsərində işlənən rəngarəng məcazları, poetik ziynətləri, şairin xalq zəkasına müraciətlərini bacardıqca saxlamağa cəhd etmiş, Nizami

aforizmlərini, işlətdiyi xalq məsəlləri, hikmətli sözləri, eləcə də xalq danışığı ifadələri, deyim və idiomları ustalıqla Azərbaycan dilinə çevirmiş, həmin spesifik ifadələrin dilimizdəki qarşılıqlarını işlətməklə mətnə sadıq qalmağa müvəffəq olmuşdur.

Təqdim olunan tərcümədə, Nizami məsnəvilərinin mənsur tərcümələrində tez-tez qarşılaşdığımız həddən artıq mütərcim sərbəstliyi, orijinala yaradıcı münasibət, başqa əsərlərdən iqtibas kimi hallara rast gəlinmir.

Nizaminin bütün əsərlərində özünü göstərən milli kolorit “Yeddi gözəl”də daha qabarıq nəzərə çarpır. Buna nümunə olaraq, Azərbaycan bədii fikrinin ilkin örnəklərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un motivləri ilə səsleşmələri qeyd edə bilərik. Mir Cəlalın tərcüməsində xalq həyatıyla bağlı bəzi məişət səhnələrinin təsvirində də bu xüsusiyyəti sezmək mümkündür. Dediklərimizə bir nümunə olaraq, Bəhrəmin cümə günü yeddinci iqlim padşahının qızının – ağ geyimli gözəlin sarayında dinlədiyi nağılda bir qonaqlığın təsvirini göstərə bilərik.

*Madərəm qoft o u zəni-sərə bud
Pirzən qorg başəd u bərre bud.
Kaşenayi-məra ze hənzadan
Bord mehman ke xanəş abadan.
Xani arəste nəhad be piş,
Xordehayi çe quyəm əz həd biş.
Bərre vo morğ o zirbayi-Ərağ,
Gerdha vo kuliçeha-vo reqaq
Çənd həlva ke an nəbudəş nam
Bərxi əz poste, bərxi əz badam. [10, s.853]*

Bu beytləri R. Əliyev öz tərcüməsində belə çevirir:

“Yaşadlarımdan bir dostum, Məni (bir gün) evinə qonaq apardı – evi abad olsun! Qabağıma (yeməklərlə) bəzənmiş süfrə qoydu, (Onun üstü) necə deyim, həddindən çox xörəklərlə dolu idi. Quzu, quş və İraq zirə aşısı (plovu). Kökə, külçə, ağ çörək. Neçə növ halva ki, heç adları da yoxdur. Bəziləri badam, bəziləri isə püstədən çalınmışdır” [6, s.240].

Poetik tərcüməyə baxaq:

*Nağıl edirdi ki, tanış bir nəfər
Qonaq eyləmişdi məni bir səfər,
Bəzəkli-düzəkli süfrə düzəltdi,
Az-çox nəyi varsa ortaya gəldi
Quzular, toyuqlar, plov malamal,
Çörəklər, yuxalar, cürbəcür qoğal.
Müxtəlif halvalar könül istəyər,
Bəzisi badamdan, bəzi püstədən. [5, s. 200]*

Bu parça Mir Cəlal müəllim tərəfindən nəsrə belə çevrilir:

“Qohumlarımızdan biri məni evinə apardı. Böyük bir qonaqlıq düzəltdilər. Bol və müxtəlif xərəklərlə dolu süfrə açıldı. Quzu, toyuq əti, aş, ağ çörək, külçə, nazik, püstə, və badam içindən bişirilmiş halvalar vardı...” [7, s.134]

Maraqlıdır ki, orijinaldakı “reqaq” sözünün “nazik” anlamında işlənməsinə nə məsnəvinin poetik, nə də Rüstəm Əliyevin filoloji tərcüməsində diqqət yetirilməmişdir. Gəncədə geniş yayılmış və indi də gəncəlilərin milli şirniyyatlarından olan “nazik” sözünün Nizami tərəfindən işlədilməsi ilk dəfə olaraq, klassik irsimizin, eləcə də qədim Azərbaycan məişətinin həssas bilicisi və tükü tükdən seçməyi bacaran Mir Cəlal müəllimin diqqətini cəlb etmişdir və o, 1940-cı ildə etdiyi tərcümədə bu ifadəni doğru izah edərək, bununla Nizaminin doğma xalqının milli şirniyyat növünü anmasını göstərmişdir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Nizami ancaq Gəncədə hazırlanan şirniyyat növü olan “nazik”i İskəndərnamə əsərində də yada salır. Sərkərdələri tərəfindən xəyanətə məruz qalan İranın əzəmətli tacdarı Daranın ölüm ayağında olarkən İskəndərə etdiyi vəsiyyətində deyir:

*Həman Rouşənək ra ke doxtə-mənəst,
Bedan nazoki dəstpoxtə-mənəst.
Behəmxaniye-xod koni sərbolənd,
Ke xan gərdəd əz nazokan ərcmənd.* [10, s. 1004]

(Mənim qızım Rövsənəyi, öz əlimlə bəslədiyim bu naziklikdə (incəlikdə) (qızı) (eyni zamanda: əlimlə bişirdiyim nazikin) özünün həmsüfrən eləməklə başını uca et ki, süfrə naziklərlə əziz olar.)

Göründüyü kimi, Nizami burada “nazik” sözünü həm farsca “incə” mənasında işlətməmiş, həm də “tövriyyə” edərək azərbaycanca Gəncə mətbəxinin bəzəyi “nazik”ə eyham vurmuşdur.

Əslində, Nizaminin milli Azərbaycan mətbəxinə aid işlətdiyi ifadələrin, ümumiyyətlə, xalqımıza məxsus spesifik sözlərin sayını çoxaltmaq da olar. Bunların bir qismini Mir Cəlal müəllim yazıçı təxəyyülü və tədqiqatçı müşahidəsi ilə sezmiş, nəticədə Nizami əsərindəki milli koloritin təsirinin qorunub saxlanmasına nail olmuşdur.

Təsadüfi deyildir ki, görkəmli yazıçımızın nəsrə çevirərək mənsur şəkildə təqdim etdiyi “Yeddi gözəl” əsəri elə yarandığı gündən geniş oxucu kütləsi tərəfindən dərin rəğbətlə qarşılanmış, poemanın nizamisevərlərə daha ətraflı tanıtılması və xalq içərisində daha geniş yayılmasına səbəb olmuşdur.

Tərcümə bu gün də öz təsir gücünü itirməmiş, Nizami sənətinin poetik qüdrətinin dərki və nizamışünaslığın inkişafındakı yeni istiqamətlərin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli mövqeyi ilə seçilməkdədir.

Mir Cəlalın Nizamiyə füzulışünaslıq rakursundan baxışı

Nizami sənətinin bədii incəliklərinin araşdırılması Mir Cəlal Paşayevin şairlə bağlı elmi araşdırmalarında başlıca yer tutmuş, ustad sənətkarın yaradıcılığının müxtəlif problemlərini məqalələrində işıqlandıran alim əsərlərinin sonrakı nəşrlərində də tədqiqatını genişləndirərək yeni əlavələrlə zənginləşdirmişdir.

Alim bilavasitə Nizamiyə həsr olunmuş əsərləri ilə yanaşı, klassik Şərq poetikasının özəlliklərindən bəhs edən digər araşdırmalarında da ədəbiyyatşünaslıq elminin müxtəlif nəzəri məsələlərindən bəhs etmişdir. Azərbaycan sovet füzulışünaslığının yaradıcılarından olan Mir Cəlalın dahi Azərbaycan şairi Füzulinin poetikasının sənət ecazlarının öyrənilməsi baxımından ilk uğurlu addım kimi dəyərləndirilən “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” monoqrafiyasının “Füzuli sənətkarlığı” sərlövhəli 1958-ci, 1994-cü və 2018-ci il nəşrlərindəki “Nizami və Füzuli” fəslilə hər iki şairin ədəbi mirasının sənət incilərinin müqayisəli təhlil prinsipləri işığında, ədəbi-nəzəri müstəvidə öyrənilməsinin orijinal yönümünün təməlini qoymuşdur. Özünü “Nizaminin şagirdi” adlandıran Füzulinin ustadı ilə olan bağlılıqlarına diqqət çəkən alim bunun hər iki şairin üslubunda, həyata və insana münasibətində, əsərlərinin məzmunu və poetik ruhunda aydın əks olunduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı fəslin başlanğıcında Füzulinin ehtiramla adlarını çəkdiyi Şərqin “müəzzəm” sənətkarları Əbu Nüvas, Əlişir Nəvai ilə yanaşı, Nizaminin adını xüsusi vurğuladığını oxucuya xatırladır. Onun “Leyli və Məcnun”, “Bəngü Badə” əsərlərində Nizaminin “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” əsərindən etdiyi təzminləri yada salır. “Bəngü Badə”də yer alan təzmin beytlərindən birinə nəzər yetirək:

*Hər çə əndişə dər goman avərd,
Mətbəxi rəft-o dər miyan avərd. [3, s. 24]*

(Gümana, ağıla gələn nə varsa, mətbəx xidmətçisi gedib ortaya gətirdi.)

“Leyli və Məcnun” əsərində isə mövzunun kədərli olmasından şikayətlənən şair sələfinin aşağıdakı misralarını təkrar edərək münasibətini bildirdiyi məlumdur:

*Billah nə gözəl demiş Nizami,
Bu babda xətm edib kəlamı:
“Əsbabi-soxən nişatü-naz əst,
Zin hər do soxən bəhanesaz əst.
Meydane soxən fərax bayəd
Ta təbə səvəriyi nəmayəd...” [3, s.212]*

“Füzuli sənətkarlığı” kitabında sözügedən bölmənin başlanğıcında Füzulinin ehtiramla adlarını çəkdiyi məşhur söz ustaları içərisində Nizamidən bəhs edərkən onun öz böyük sələfinin “yolu ilə getdiyini, Nizami kimi bütün

ömrünü, varlığını yaradıcılığa verərək, alovlu bir eşq ilə sənətinə sarıldığını və bunun nəticəsində də ecazkar əsərlər yaradaraq bütün Şərqi öz şeirinə məftun etdiyini” bildirir. Füzuli:

*Mey safi olara oldu ruzi,
Qaldı mənə dağü, dürd suzi, [3, s.222]*

– beytində keçmiş şairləri (Əbu Nüvas, Əlişir Nəvai və xüsusilə də Nizami Gəncəvi) nəzərdə tutduğunu yada salır.

Müəllif hər iki dahinin sənət qüdrətilə yaratdığı “Leyli və Məcnun” əsərlərində Füzulinin sələfi ilə birləşdirən motivlərin üzərində geniş dayanaraq, maraqlı paralellər aparır. Alimin Füzuli ilə yanaşı, Nizami sənətinin özəllikləri barədə də dərin məlumatını nümayiş etdirən belə elmi-nəzəri mülahizələri oxucunu Füzuli şeirinin poetik qaynaqları ilə bərabər, Nizami tərəfindən mövzuya gətirilən yeniliklərlə, ölməz sənətkarın, ümumiyyətlə, söz sənətinə həsr olunmuş bədii-nəzəri görüşləri, maraqlı düşüncələri ilə tanış edir.

Nizami və Füzuli poemalarında sevgililərin qarşılaşması səhnələrinin müqayisəsini dediklərimizə misal göstərə bilərik. Eyni məzmunun təqdimində mənaca yaxın məcazların, poetik təkrarların tədqiqata cəlb edilməsi hər iki söz dahisinin şeir dünyasının daha aydın dərkinə yardım edir, şeirin mənə tutumu və ahəngini təşkil edən vasitələrdən istifadə yönümləri barədə də dolğun təsəvvür yaradır.

Sözsüz ki, Füzuli istər “Leyli və Məcnun” poeması, istərsə də başqa əsərlərində öz sələfini eynilə təkrar etməmiş, mövzu ilə bağlı bir çox yazılı məxəz və xalq içərisində dolaşan rəvayət, əfsanə və başqa xalq ədəbiyyatı nümunələrindən faydalanaraq yüksək bəşəri idealların tərənnümü ilə seçilən orijinal sənət əsəri yaratmışdır. Bununla belə, Mir Cəlal Paşayevin tədqiqatında onun Nizami sənətinə dair elmi-nəzəri görüşlərində, şairin poemalarının ideya-məzmun və poetik məziyyətlərinə dair ətraflı bilgiyə malik olduğu nəzərdən yayınmır.

Mir Cəlal Paşayev sözügedən kitabında, Füzulinin öz böyük sələfi, Nizaminin poetik ənənələrinə sədaqətini xüsusilə vurğulayaraq nəticə etibarilə Nizami şeirinin Şərq poeziyasına təsiri barədə aydın təsəvvür yaradır. Tədqiqatçı hər iki şairin məzmun və mahiyyət etibarilə yaxın olan bədii-fəlsəfi kəlamlarını üzə çıxardır, hər iki sənətkarın şeir dilinə, klassik ədəbi-bədii ənənələrə həssas münasibəti, bir-birinə yaxınlaşdığını nəzərə çatdırır: “Nizamidəki zəriflik, tərəvət, gözəllik dərhal Füzulini xatırlatdığı kimi, Füzuli şeirindəki əxlaq, mərifət, nəsihət motivləri də dərhal böyük ustadı (Nizamini – N.A.) xatırladır” [3, s.223].

İctimai-ədəbi zərurət üzündən əsərlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, Nizami məsnəvilərinin elə yarandığı gündən məhəbbətlə oxunaraq geniş yayıldığını bir daha yada salan alim ərəb və fars dillərini mükəmməl

bilən, klassik Şərq poeziyasının qədim ənənələrinə yaxından bələd olan Füzulinin Nizami şeirinin incəliklərini hamıdan yaxşı dərk etdiyini, şairin sənətkar qüdrətini yüksək dəyərləndirdiyini bildirir. Nizamini “Azərbaycan şeirinin atası”, ümumiyyətlə, milli mədəniyyətimizin ən nəhəng simalarından biri adlandıran müəllif tədqiqatında Nizami şeirinin dil özəllikləri probleminə həssaslıqla yanaşaraq Füzulinin dilinin ən yığcam, yüksək mənalı bir dil olduğunu söyləyir.

“Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyasının bəhs etdiyimiz bölməsində Nizami poemalarında xüsusilə diqqətçəkən təbiət mənzərələrinin, əlvan peyzajların ictimai baxımdan mənalandırılması ənənəsinin Füzuli tərəfindən izlənilmə tərzı də müəllifin nəzərindən qaçmır. Bu bölmədə mövzu ilə bağlı problemlərdən söz açarkən hər iki şairin lirikaya müraciətinə geniş yer verildiyi qeyd edilir. Tədqiqatçı oxucunu baharın gəlişi ilə təbiətin canlanmasını təsvir edən, zərif, yaşıl otlar, rəngarəng çiçəklərlə bəzənmiş bağ və çəmənliklərdə şövlə ötən bülbül, qumru, turac, göyərçin və başqa quşların nəğmələrindən bəhs edən Nizaminin məsnəvi şeirində canlandırıdığı əlvan bədii lövhələri Füzuli şeirindəki təbiət təsvirlərinin əksi ilə müqayisə edir. Füzuli şeirini Nizami sənətinə yaxınlaşdıran məzmun, məna və bədii ruhun ortaq özəllikləri, onların əsərlərindən gətirilən bədii nümunələrdə, hətta bəzi söz və ifadələrin də bənzərliyi diqqət mərkəzinə çəkilir.

Tədqiqatda Nizaminin gecəni, gündüzü, səhərin açılmasını, baharı və s. xüsusi və mükəmməl bir şəkildə təqdim etdiyi, sübhü təbiət hadisəsi olmaqdan çox, ictimai həyatla bağlılığı, insan hiss və fikirləri ilə həmahəng təsvir etdiyi göstərilir. Təbiət gözəlliklərinin ilk növbədə insanla bağlılığını ön plana çəkən müəllif sübhün açılmasını səbirsizliklə gözləyən Şirinin gecə çəkdiyi iztirablardan bəhs edərəkən sübh çağının məziyyətlərindən söhbət açır və sübhü arzuların yerinə yetirilməsinin təminedicisi kimi anır: “Xəzinəyə yol axtaran hər kəs onu sübh vaxtında tapır. “Səhər açılanda bütün canlılar hərəkətə gəlir”, “Allaha dua etməyə başlayır” və s...

Monoqrafiyada Nizami və Füzuli poemalarında yer alan gecənin təsviri səhnələri də tutuşdurularaq “söz materialı, mövzu və təqdim tərzı” ilə oxşar olan təsvirdə Füzulinin də, Nizaminin əsərində olduğu kimi ulduz və bürclərin adlarından, daha doğrusu, adlarının mənasından poetik vasitə kimi istifadə etdiyi göstərilir. Mir Cəlal müəllim oxucusuna hər iki sənətkarın nücum elminə yaxından bələd olduğunu, Füzulinin digər dini və dünyəvi elmlərlə bağlı məlumatları mənimsəməklə də öz sələfinə yaxınlaşdığını bildirir.

Fəsilə yeri düşdükcə Nizami poetikasının keçən əsrin 50-ci illərində bəzi səthi işıqlandırılmış, yaxud o dövrün nizamişünaslığında heç toxunulmamış problemləri də tədqiqata cəlb olunur. Buna nümunə olaraq, şairin bənzətmə və müqayisələrinin (məndə bunlar “qiyas” adlandırılır) əsərin məzmununu, ideyası ilə bağlılığı və başqa bu kimi ədəbiyyatşünaslıqda kölgədə qalmış məsələlərin

təhlilini göstərə bilərik. Müəllif Füzulinin bədii fiqurlara müraciətində də sələfini izlədiyini qeyd edir. Fərdi müqayisə və bənzətmələrin mətnlə, obrazların səciyyəsi ilə bağlılığının, məzmun və üslub, tələffüz baxımından uyurluğunun əsasını da bunda görür.

“Nizami və Füzuli” bölməsində Nizami sənətinin fikri-poetik özəllikləri ilə bağlı yürüdülmən ədəbi-nəzəri mülahizələr, şairin əsərlərindən nümunə kimi gətirilən beytlərin şərh, əsərlərinin bədii dil baxımından müqayisəli təhlili bu gün də öz elmi əhəmiyyətini saxlayır. Bunu da qeyd etməliyik ki, şairin əsərlərinin mövzu dairəsinin vüsəti, obrazlar aləminin zənginliyi və bədii sözün dəyərinin yüksəkliyi barədəki elmi qənaətləri lakonik formada, çox zaman xatırlatma yolu ilə təqdim olunur. Füzuli şeirinin estetik incəliklərindən bəhs edərkən Nizami adını tez-tez çəkən müəllif yeri düşdükcə şairə məxsus bu sənət ecazlarını oxucuya “Füzuli də Nizami kimi”, “Hər iki şairin əsərində”, “Nizamidə olduğu kimi, Füzulidə də...”, “Böyük şair el ustadının yolu ilə gedərək...” və sair bu kimi ifadələrlə təqdim edir.

Əlbəttə, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, alimin Nizami sənətindən bəhs edən bu tədqiqatı ümumilikdə Füzuli poeziyasının sənətkarlıq cizgilərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş monoqrafiyanın ancaq bir fəslini təşkil edir və Nizami şeirinin bədii özəllikləri də bu əsas mövzunun işığında araşdırılır.

Bununla belə ustad ədəbiyyatşünas, alim-tədqiqatçı Mir Cəlal Paşayevin Azərbaycan sovet füzulişünaslığının yaranma və inkişafında ayrıca mərhələ təşkil edən “Füzuli sənətkarlığı” əsəri eyni zamanda mütəfəkkir sənətkar Nizami Gəncəvinin də sənət ecazları ilə oxucunu tanış edən sanballı tədqiqat kimi ədəbi-nəzəri fikir tariximizdə layiqli yer tutur. Mir Cəlal tədqiqatında şairin sənətkarlıq ecazlarının bir çox incəliklərindən bəhs etməklə nizamişünaslıq elmimizin sonrakı inkişafına da mühüm təsir göstərmişdir.

Bütün bunlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yaradıcılarından olan Mir Cəlal Paşayev nizamişünaslığa gətirdiyi elmi-nəzəri səciyyəli yeniliklərlə Azərbaycan nizamişünaslıq elmini zənginləşdirdiyi kimi, Nizami əsərlərinin mənsur tərcümələrinin orijinal nümunələrini yaratmaqla ulu şairimizin ədəbi irsinin öyrənilməsi, əsərlərinin geniş oxucu kütlələrinə çatdırılması və təbliğində əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Nəticə / Conclusion

İstedadlı ədib, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, ədəbiyyatşünaslıq elmimizin yaradıcılarından olan Mir Cəlal Paşayev ədəbi-estetik fikir tariximizə klassik irsin kamil bilicisi, bədii dilimiz, klassik nəsr və Azərbaycan realist ədəbiyyatı haqqında mötəbər tədqiqatçı sözünü demiş görkəmli alim kimi daxil olmuşdur. O, nizamişünaslığa gətirdiyi elmi-nəzəri səciyyəli yeniliklərlə

Azərbaycan nizamişünaslığını zənginləşdirdiyi kimi, Nizami əsərlərinin geniş oxucu kütləsinə çatdırılması və təbliğində əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli tədqiqatçısı olan Mir Cəlal Paşayevin hələ keçən əsrin ilk yarısından başlayaraq apardığı uğurlu araşdırmaları Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi və təbliği ilə bağlı xüsusilə diqqətəlayiq olub, Azərbaycan nizamişünaslığının təşəkkülü və ilkin mərhələsinin hərtərəfli öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyət daşıyır. O, nizamişünaslıqda özünün yönəldici təsir dairəsini yaratmış, buna görə də tədqiqatçının əsərləri bu gün də nizamişünasların sayğı ilə müraciət etdiyi mötəbər mənbələr sırasında mühüm yer almaqdadır.

Ədəbiyyat / References

1. Məmməd Arif. Yeddi gözəl. Bakı: Elm, 1983.
2. Mir Cəlal. “Yeddi gözəl”dəki hekayələr haqqında // Nizami Gəncəvi (Məqalələr məcmuəsi), Bakı: 1947.
3. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Çasıoğlu, 2018.
4. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Azərnəşr, 1973.
5. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: Çasıoğlu, 2004.
6. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Rüstəm Əliyevindir. Bakı: Elm, 1983.
7. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Nəsrə çevirəni: Mir Cəlal Paşayev. Bakı: Azərnəşr, 1941.
8. Nərgiz Paşayeva. Nəsrin poetik imkanları // Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Nəsrə tərcümə: Mir Cəlal. Bakı: Adiloğlu, 2008.
9. Şirindil Alışanlı. Nizami poeziyası Mir Cəlalın nəzəri şərhində. // Sözünləşmə haqqı. Bakı: Sabah, 2022.
10. 1371. خمسة نظامی الیاس بن یوسف. تهران، انتشارات ققنوس،

Поэма «Семь красавиц» Низами Гянджеви в исследованиях Мир Джалала Пашаева

Нушаба Араслы

Член-корреспондент НАНА

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: nushabe.arasli@gmail.com

Аннотация. Мир Джалал Пашаев (1908-1978) являющийся один из самых могущественных представителей азербайджанской художественной прозы XX века, вошёл в нашу литературно-эстетическую историю, как выдающийся учёный, знаток классического наследия и исследователь,

высказавший своё слово о нашем литературном языке, классической поэзии и азербайджанской реалистической литературе. Наряду с другими известными литературными личностями Азербайджана, многогранная деятельность учёного-писателя также имеет большое значение в области изучения и исследования наследия Низами Гянджеви, формирования азербайджанского низамиведения и его первоначального всестороннего осмысления.

Важную часть творчества талантливого писателя, выдающегося литературоведа Мир Джалала Пашаева в области изучения и исследования наследия Низами составляют периодические работы произведений великого поэта, которые он доводит на родном языке до широкой читательской аудитории. Благодаря писательскому таланту и глубокому знанию персидского языка, также тонкостей классической восточной поэтики он дал художественный комментарий на родном языке и в стихотворной форме к одному из интереснейших произведений поэта, входящих в «Хамсу» Низами. На основе наставительных рассказов, характерных философско-дидактических сюжетов, также художественного отражения загадочных природных ландшафтов представленных в поэмах Низами, Мир Джалал написал короткие рассказы под названием «Два художника», «Добро и Зло», «Каменщик», «Времена года», и начиная с 1938 года благодаря прозаическим переводам из поэмы «Семь красавиц» над которыми работал в различные годы Мир Джалал представил читателю творчество Низами с другой стороны.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Семь красавиц», Мир Джалал Пашаев, классическое наследие, художественный перевод